

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/22-27>

Elnarə Adil qızı Məmmədova
Azərbaycan Tibb Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ememmedova69@mail.ru

M.KAŞĞARININ “DİVANÜ LUĞAT-İT TÜRK” ƏSƏRİNDƏ FEİLLƏR

Xülasə

Böyük türkoloq M.Kaşğari ərəb dilçilik məktəbinin nümayəndəsidir. Ərəb dilçiliyində geniş yayılmış ənənəyə görə lüğətlərdə adlarla feillər ayrı-ayrı təqdim olunur. M.Kaşğari də bu ənənəyə sadıq qalaraq “Divan”dakı feilləri ayrıca təqdim etmişdir.

Türk dillərinin canı feildir. Bütün nitq hissələrinə aid sözləri özündə ehtiva edən bu lüğətdə feillər xüsusi çəkiyə malikdir. Ona görə də abidədəki feilləri geniş öyrənmək, təhlil apararaq, tarixi inkişafına işıq salmaq qərarına gəldik.

M.Kaşğari “Divan”ındakı feillər təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, eləcə də türkologiyada ilk dəfə leksik-qrammatik cəhətdən sistemli şəkildə tədqiq olunur.

Məqsədim müasir dildəki feillərin tarixi təkamülü yolunu izləmək, feillərin yaranma imkanlarını müəyyənləşdirmək olmuşdur. Elə buna görə qədim türk dilinin geniş mənzərəsini özündə əks etdirən, dilimizin tarixi inkişafına işıq salan M.Kaşğari “Divan”dakı feilləri geniş təhlil etmək qərarına gəldik.

Açar sözlər: türk dilləri, leksik-semantik, dillərin fonetikasi, müqayisəli qrammatika, feil yaradan şəkildə, tematik qruplar, morfoloji əlamətlər, sintaktik vəzifələr

The verbs in work of M.Kashgaris “Divani lugat it-turk”

Summary

The great turkologist M. Kashgari is a representative of the Arabic school of linguistics. According to a widespread tradition in Arabic linguistics, nouns and verbs are presented separately in dictionaries.

M.Kashgari, remaining faithful to this tradition, presented the verbs in "Divan" separately.

The soul of the Turkish language is the verb. In this dictionary, which contains words related to all parts of speech, verbs have a special weight. Therefore, we decided to study, analyze and shed light on the historical development of the verbs in the monument.

The verbs in M. Kashgari's "Divan" are systematically studied lexically and grammatically not only in Azerbaijani linguistics, but also in Turkology for the first time.

My goal was to follow the historical evolution of verbs in modern language, to determine the possibilities of verbs. That is why M. Kashgari, reflecting the wide picture of the ancient Turkic language and shedding light on the historical development of our language, decided to analyze the verbs in "Divan" in detail.

Key words: Turkish languages, lexical-semantic, phonetics of languages, comparative grammar, verb-forming suffixes, thematic groups, morphological features, syntactic tasks

Türk xalqlarının ilk və möhtəşəm abidələrindən olan “Divanü lüğət-it-türk” əsəri türk xalqlarının tarixi, həyat tərzini etnoqrafiyası, milli-mənəvi dəyərləri haqqında ensiklopedik məxəzdir.

Məlum olduğu kimi böyük türkoloq M.Kaşğari ərəb dilçilik məktəbinin nümayəndəsidir. Ərəb dilçiliyində geniş yayılmış ənənəyə görə lüğətlərdə adlarla feillər ayrı-ayrı təqdim olunur. Orta türk dövründə bir çox əsərlərdə əl-Zəməşşarinin “Müqəddimətül ədəb”, “Tərcüman” və s. bunun şahidi olduq. M.Kaşğari də bu yolla getmiş, feilləri ayrıca təqdim etmişdir.

M.Kaşğari “Divan”ındakı feillər təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, eləcə də türkologiyada ilk dəfə leksik-qrammatik cəhətdən sistemli şəkildə tədqiq olunur. Ona görə də bu abidədəki feilləri geniş öyrənmək, təhlil aparmaq, tarixi inkişafına işıq salmaq qərarına gəldim.

Müasir dildəki feillərin tarixi təkamül yolunu izləmək, ikihecalı və daha çoxhecalı feillərin yaranma imkanlarını müəyyənləşdirmək, feil düzəldən şəkilçi morfemlərin tarixi inkişafını üzə çıxarmaq əsas məqsəd olmuşdur.

Məqsədim qədim türk dilinin geniş mənzərəsini özündə əks etdirən, dilimizin tarixi inkişafına işıq salan M.Kaşğari “Divan”ındakı feilləri geniş təhlil etmək, qədim türk dilinin o vaxtkı sistemində feillərin bir nitq hissəsi kimi mövqeyini müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün feillərin leksik-semantik təsnifatını aparmaq, hansı feillərin istifadə baxımından daha üstün olduğunu müəyyənləşdirmək, “Divan”dakı feillərlə müasir Azərbaycan dilindəki feillərin əlaqəsini aşkar etmək, onların fonetik, qrammatik və leksik inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, feillərin quruluşca növünü araşdırmaq, feillərin yaranma yollarını aşkarlamaq, məhsuldar və qeyri-məhsuldar feil düzəldən şəkilçiləri müəyyənləşdirmək, feillərin qrammatik xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək, xüsusilə növ, təsirlik, inkar, şəxs, təsriflənən və təsriflənməyən formaları nəzərdən keçirməyi lazım bilmişik.

Mütəfəkkirlərdən biri demişdir ki, insan həyatında tək bir cə dəfə lüğətə baxsa, həmin lüğət ona verilən əməyi və pulu çıxarmış sayılır.

Türk dillərinin canı feildir. Bütün nitq hissələrinə aid sözləri özündə ehtiva edən bu lüğətdə feillər xüsusi çəkiyə malikdir. Feillərin leksik mənalı zəngin olduğu qədər də onların tematik qrupları rəngarəngdir. Tematik qruplar dedikdə “semantik cəhətdən ümumi xüsusiyyətlərə malik söz qrupları nəzərdə tutulur”.

M.Kaşğari “Divan”ındakı feillər semantik cəhətdən bütün sahələri əhatə edir və dörd qrupa birləşir. 1-ci qrupa iş feilləri, 2-ci qrupa hərəkət feilləri, 3-cü qrupa hal-vəziyyət feilləri, 4-cü qrupa psixi fəaliyyət bildirən feillər daxil edilir. Tədqiq etdiyimiz abidədə iş feilləri özünün zəngin leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Dilçilik ədəbiyyatında iş feilləri öz növbəsində iki böyük qrupa ayrılır.

İş feilləri insan həyatının müxtəlif sahələri, əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır. İş feillərini daxili semantikasına görə aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür.

Onlardan biri yaradıcı xarakterli iş feilləridir. Belə feillərə nümunə kimi *biti* – “yazmaq”, *töşə* - “döşmək”, *içüklə* - “astar salmaq”, *əsrilə* - “naxışlamaq”, *sapın* – “saplamaq” və s. göstərə bilərik.

İş feillərinin 2-ci qrupu dağıdıcı xarakterli iş feilləridir. Belə feillərə nümunə kimi *boğul*- *boğun*- “boğulmaq”; *kömün*- *kömül*- “basdırmaq”, *əvir-təvir* – “malın altını üstünə çevirmək” və s. feilləri göstərmək olar.

“Divan”dakı *bıç*- feili “kəsmək”, “biçmək” anlamındadır. Zaman-zaman öz mənasını daraltmış “bıçaq” sözü “kəsmək” anlayışını özündə əks etdirir.

“Divan”da feillərin bir qismi icbar növdə verilmişdir: -dır⁴, -t şəkilçisi qəbul etdikdə icbar feil olur: *işlətdi* “iş gördürdü”, *bəzətti* “bəzətdirdi” və s.

Feilin leksik-semantik təsnifatında hərəkət feillərinin mühüm yeri vardır. Hərəkət feilləri iki qrupa bölünür. Hərəkətin istiqamətini bildirən feillər: *eviş*- “qaçmaq”; *vırat*- “uzaqlaşmaq”, *aşun* – “keçmək” və s. Hərəkətin üsulunu bildirən feillər: *səril*- “səndərləmək”, *kavrul*- “qovrulmaq”, *çıkış*- “sıxlaşmaq”, *tundur*- “bağlamaq”, *tərpəş* – “tərpənmək” və s.

Feillərin leksik-semantik bölgüsündə hal-vəziyyət feillərinin böyük rolu var: *tutuk*- “paslanmaq”, *kuru*- “qurumaq”, *onq*- “solmaq”, *kare*- “qocalmaq” və s.

“Divan”dakı psixi fəaliyyət bildirən feilləri dörd qrupa ayıraraq araşdırmaya cəlb etmişik. 1. Nitq feilləri, 2. Duyğu feilləri, 3. Təfəkkür feilləri, 4. Emosional feillər. Belə qruplar kifayət qədər çox feili əhatə etdiyinə görə müxtəlif semantik qruplara bölünür. “Demək” anlayışı ilə bağlı sözlərin çoxu –la² şəkilçisi ilə işlənir. Məs.: *anala*- “ana demək”, *əkələ*- “böyük bacı demək”, *çınla*- “təhqiq etmək, gerçəkliyi araşdırmaq”, *çınlat*- “gerçəkləşdirmək, təsdiq etdirmək” və s.

Dildə elə sözlər vardır ki, onlar hissi emosional vəziyyət ifadə edir: *ağrıkan*- “ağrıdan şikayət etmək”, *ağrıs*- “sızlamaq” və s.

Abidədə -lan² şəkilçisi artırmaqla (tayfa, xalq adına) yeni məzmunlu sözlər yaratmışlar. “Kiminsə qılığına girmək” anlamında: *karluklan*-, *kıpçaqlan*-, *kəncəklən*- və s. feilləri işlədilir. Abidədə “öyrənmək” feili *öğrən*, “oxumaq” feili *okı*- kimi verilmişdir.

Dilçilikdə sözlərin müxtəlif cür semantik təsnifatları aparılmışdır ki, bunların içərisində omonim, sinonim və antonimlik daha çox diqqət çəkir. Dil sistemində sinonimliyin mühüm rolu vardır. “Divan”da da elə sinonim cərgə ilə qarşılaşırıq ki, bu feillərin hər biri müasir dilimizdə işlənir. Məs.: **süzülmək – tökülmək; ögrətti – biltürdü; tapıldı – bulundu; aşağıladı -ucuzladı.**

Abidənin dilində omonimlər də müəyyən yerə malikdir. Sadə quruluşlu omonimlərə misal olaraq: **çapdı – a) üzdü, b) sürdü, c) boynunu vurdu; tapdı – a) tapındı, səcdə etdi, b) xidmət etdi, c) tapdı; kopdu – a) qopdu, b) durdu, c) uçdu.**

Düzəltmə quruluşlu omonimlərə misal: **capturdu – a) üzdüdü, b) boynunu vurdurdu, c) palçıqla suvatdı.**

M.Kaşğarının “Divan”ında feillər antonimik münasibətdə də müşahidə olunur: **tik–sök; al-ver/ber; kit-kəl; in “en” -ağ “qalxmaq”; kir – çtk.** Düzəltmə quruluşlu antonimlərə misal: **otlan “odlan” – odhun “sönmək”, saçlan – tazlan.**

Məlumdur ki, M.Kaşğarının “Divan”ında olan feillərin hamısını bu qruplarda bir fəsildə ümumiləşdirmək, leksik-semantik tədqiqini aparmaq mümkün deyil. Onların hamısı bir əsərə sığmayan feillərdir.

“Divan”dakı feillər quruluşca üç yerə bölünür: 1.Sadə, 2.Düzəltmə, 3.Mürəkkəb (tərkibi feillər).

Sadə feillər abidədə mühüm yer tutur. Türkoloji ədəbiyyatdan feillərin tarixən təkhecalı və ya ikihecalı olması barədə iki fikir özünü göstərir. M.Kaşğari “Divan”ında kifayət qədər birhecalı feillər vardır ki, onların çoxu müasir dövrümüzə qədər türk dillərində, Azərbaycan dilində yaşaya-yaşaya gəlmişdir: **biç- biç, süz-, sağ-, kəz- gəz- “gəzmək”, kit- “getmək”, kəl- “gəlmək”, çtk- “çıxmaq”, kir- “girmək”** və s. Müasir Azərbaycan dilinə qədər gələn sözlərdən: **azdı, attı, aldı, eşdi, uçdı, ovdı** və s.

“Divan”da olan iki, üç hecalı sözlərin özü də əslində birhecalı sözlərdən törənmişdir. Məs.: **yubat-, oxşa-, yarat-, oğurla-, əsirgə-, kavuş-, soruş-** və s.

Üç hərfli birhecalı feillər içərisində elələri də vardır ki, sonralar sözün əvvəlində işlənən **y** samiti düşmüşdür. Ona görə də **yit- it, yut- ud, yıldırım- ıldırım, yılan- ilan** fonetik dəyişmələri dilimiz üçün təbii hesab edilir.

Abidədə **sait+samit** fonetik qəbilində iki feil də vardır ki, onların səslənmə fərqi bu gün dilimizdə **nq** səsinin olmaması ilə bağlıdır. Əsərdə **ənq- “çaşmaq”, onq- “solmaq”** kimi təqdim edilən bu sözlərdə əslində **sağırnun** samiti vardır ki, o da bir səsdır. Ona görə də verdiyimiz həmin nümunələr üç hərfli yox, iki hərfli sözlərdir. **Usladı** feilin kökü olan **us** sözü **“ağıl”** mənasında müstəqil şəkildə Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində işlənmişdir, lakin verdiyimiz düzəltmə feilin özü fərqli mənə ifadə etsə də, **us** kökü ilə bağlı olduğu aşkardır, yəni **“anladı”** mənasını bildirir. Göründüyü kimi, **usladı** sözü yoxdursa da, **anlamaq** sözü müasir dilimizdə sadə quruluşdadır. “Divan”dakı **anqladı** feili də müasir dilimizdə eyni mənada işlənir, sadəcə qədim **nq** (sağır nun) müasir variantında işlədilir. Bu söz tarixən düzəltmə olsa da, müasir dilimiz üçün sadə söz səviyyəsindədir.

Düzəltmə feillər yaranma yoluna görə üç qrupa bölünür: adlardan, feillərdən, təqlidi sözlərdən.

“Divan”da leksik şəkilçiləri, feil düzəldən şəkilçilərdən çoxluğu türk dillərini çox qədim tarixə malik olduğundan xəbər verir. “Divan”da adlardan feil düzəldən ən məhsuldar şəkilçi kimi **–la²** özünü göstərir. Onlardan bəzilərinin ifadə etdiyi mənə müasir dilimizdə olduğu kimidir. Məsələn: **otladı, araladı, ovladı, işlədi, anqladı.** “Divan”da məhsuldar şəkilçilərdən biri **–lan²** şəkilçisidir. X.Niqmatov “Divan”da 294 feilin **–la²** və 255 feilin **–lan²** şəkilçisindən yarandığını göstərir. Bu şəkilçi hər hansı əşyanın meydana çıxdığını, yeninin meydana gəlməsini göstərir. Məsələn: **balıqlandı “göl balıqlı oldu”, sögütləndi “söyüdlər bitdi”, ətləndi “kökəldi”, evləndi “ev sahibi oldu”** və s.

Abidədə feil düzəldən şəkilçilərdən biri də **–lat** şəkilçisidir ki, bunların bəzisi icbar məzmununu bildirir. Məsələn: **köklətdi “bağlatdı, sızlatdı “ağlatdı”** və s.

–laş şəkilçisi adlardan feil yaradır, bu feillər də daha çox bir neçə subyektin gördüyü iş anlayışı ifadə olunur. Məsələn: **sözləşdi, gözləşdi** və s.

“Divan”da feil düzəldən şəkilçilərdən **–ar² –kızır, –ıq² –kikikti “kirləndi”, –sa² –əvsədi, –it –bititti “yazdırdı”, –at –oklatdı “oxlatdı”** rast gəlirik.

“Divan”da feildən feil düzəldən şəkilçidən bəhs edirik ki, onlar söz yaradıcılığı ilə yanaşı, həm də növ və ya təsirlilik yaratma keyfiyyətinə malikdir. Bu şəkilçilər həm də təsirli və təsirsiz feil yaranan

şəkilçidir. “Divan”da feildən feil yaradan şəkilçilərin çoxu sonrakı türk dillərində və ya Azərbaycan dilində mövcuddur. Məsələn: -ıl⁴ şəkilçisi. Bu şəkilçi təsirli feillərə artırılır və təsirsiz feil yaradır: **eş-eşil, aç-açıl, ört-örtül, sağ-sağıl, at-atıl və s.**

-ın⁴ şəkilçisi ilə: **tap-tapın, sürt-sürtün, kork-korkun** və s.

-ış⁴ şəkilçisi ilə: **tikişdi, barışdı, körüşdü**, və s. feilləri düzəlidir.

Qeyd edək ki, buraya -rus², -raş, -ruş, -rüş, -laş², lış şəkilçi variantları da var: **keçrüşti “bir-birinin günahından keçdilər”, sıkışdı, saçlaşdı.**

-tür, -tur, -dur şəkilçisi ilə: **tuttur-, bildür-, açtur-, çaltur-** feilləri formalaşır.

“Divan”da düzəltmə feillər zəngin struktur xüsusiyyətlərə malikdir.

M.Kaşğari “Divan”da təqlidi sözlərə, səs təqlidi mənşəli sözlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. Təqlidi sözlər səs təqlidi sözlər və obrazlı sözlər şəklində iki yerə ayrılır. Səs təqlidi sözlər canlı varlıqların, cansız əşyaların çıxardığı müxtəlif səslərin təqlid yolu ilə, obrazlı sözlər xarici aləm haqqında obrazlı təsəvvürün nəticəsində meydana gəlir. Bu feilləri tematik qruplara ayırmaq mümkündür: 1. İnsanın fəaliyyəti nəticəsində çıxan səsləri təqlid yolu ilə yaranmış feillər: **çak- “vurmaq”, “çaxmaq”; tət- “döymək”, “vurmaq”** və s. 2. Başqa canlıların çıxardığı səsləri təqlid yolu ilə yaranan feillər: **bələ- “mələmək”, miyov “miyoldamaq”, bozla- “böyürmək”** və s.

Düzəltmə quruluşlu səs təqlidi feillər bu şəkilçilər vasitəsi ilə yaranır: **-la, -ahla- “ah etmək”; çatla- “ağlamaq”, sızla- “sızlamaq”** və s.

“Divan”da səs təqlidi mənşəli tərkibi feillər (mürəkkəb feillər), əsasən, **et-, bol- və kıl-** köməkçi feilləri ilə yaranır: **dang et-, kar-kur et- “guruldamaq”, tok-tok et- “taqqıldamaq”, yas bol “ölmək”, yap-yup kıl “hiylə etmək”** və s.

Abidədə verilmiş feillər qrammatik xüsusiyyətlərinə görə də zəngindir. Onlar təsirli və təsirsiz olmaqla iki qrupa bölünür: Bizə məlumdur ki, təsirlik hərəkətin obyektə təsiri ilə, növ isə obyekt və subyektin qarşılıqlı münasibəti ilə müəyyənləşir. “Divan”dakı feillərdə təsirlilik yaradan aşağıdakı şəkilçilərə nəzər salaq: -ır⁴, -dır⁴, -tur², -ğur, -gur, -kur, -uz², -duz² və s. Bu şəkilçilərlə formalaşan feillərə nümunə olaraq: **-ır – taşur- “daşdır”; kaçurdu – “qaçırdı”; -dır⁴, -tur⁴ – oldur; kaçtur- “qaçır”; taşdur- “daşdır”** və s.

Qeyd edək ki, şəkilçilər vasitəsi ilə təsirsiz feillərdən təsirli feillər yarandığı kimi təsirli feillərdən də təsirsiz feillər yaranır: -in⁴, -il⁴, -ış⁴, -iç⁴, -sıç² şəkilçiləri ilə təsirli feillərdən təsirsiz feillər yaranır: **toğrandı-; sancıl-; bölük- “bölüm”; utsukt- “uduldu”** və s.

Felin ən əsas qrammatik xüsusiyyətlərindən biri zaman bildirməsidir. Müasir dilimizdəki kimi “Divan”da da üç zamanın varlığı göstərilir: keçmiş, indiki və gələcək zaman. Müəllif göstərir ki, “feillərin təməli keçmiş zaman və əmr şəkli üstündə qurulur”. Məlumdur ki, keçmiş zaman iki cürdür: şühudi və nəqli. Şühudi keçmiş zaman -dı⁴//-ti⁴ vasitəsilə, nəqli keçmiş zaman təsirsiz feillərə -miş⁴ şəkilçisi artırmaqla düzəlidir: **barmış- “gəlmiş”**. “Divan”da müasir türk dillərindəki kimi, indiki zaman – ır⁴ şəkilçisi ilə formalaşır. Məsələn: **cərgəsür- “səf tutur”**.

Ə.Dəmirçizadə isə “Kitabi – Dədə Qorqud”un dilində indiki və gələcək zamanları ifadə edən şəkilçilərin hələ təşəkkül etmədiyini, hər iki zaman üçün eyni şəkilçinin işləndiyini qeyd edir.

M.Kaşğari isə qeyri-qəti gələcək zamanın Oğuzlarda iki şəkildə meydana çıxdığını söyləyir. Onun fikrincə qeyri-qəti gələcək zaman -ar², -ır² şəkilçiləri vasitəsilə formalaşır: **mən gəlirən “mən gəlirəm”, mən külərəm “mən gülərəm”** və s.

Abidədə qəti gələcək zaman haqqında da məlumat vardır. Gələcək zaman -ğay, -kay, -gəy şəkilçilərilə ifadə olunur: **mən barğay- “mən gedəcəyəm”, Ol süt sağkay- “O süd sağacaq”, inkarda: ol barmas- “o getməz”** və s.

M.Kaşğari özü bu zaman formasını “əmiri-hazır” adlandırır. Feillər zaman, şəxs və şəkil əlamətlərinə görə müxtəlif formalara malikdir: təsriflənən və təsriflənməyən. Nitqin qurulmasında, cümlənin formalaşmasında təsriflənən forma, yəni feil şəkilləri mühüm rol oynayır. Müasir dilimizdə olduğu kimi “Divan”da da feilin altı şəklinə rast gəlirik.

“Divan”da əmr şəkli xüsusilə diqqət önündədir. Bu forma üçün I şəxsin təkinə -ayın, cəminə -alın şəxs sonluqları aiddir: **Tün min bilə səvnəlim “gecə-gündüz sevinək”** Əmr şəklinin II şəxsinin təkində iki forma özünü göstərir. -gil, -kıl, -ğıl, -kil şəkilçisinin iştirakı ilə: **üzüm yegil-** və s. Onun -qıman, -ginən

formasını da vardır. II şəxsin cəmi –nq, -nqla şəkilçiləri ilə düzəlir: *barınq, barınqla “gedin”*. III şəxsin tək –sun, –sün şəxs sonluğu ilə formalaşır: *barsun, gəlsün* və s.

Xəbər şəklinin xüsusi şəkilçisi yoxdur, zaman şəkilçilərindən sonra şəxs məzmununu yaradan formalarda bu halları müşahidə etdik. 1. Şühudi keçmiş zamanda hər üç şəxsin tək və cəmində -duk şəkilçisi işlədilir: *Mən ya kurduk “Mən yay qurdum”, Ol anı urduk “O onu vurdu”*. 2. I şəxsin cəmində -q, -k yerinə -mız şəkilçisi işlədilir. *Kuşlar kimi uçtumuz “Quşlar kimi uçduq”*. 3. Müasir zamanda hər üç şəxsin tək və cəmində -an şəkilçisindən istifadə olunur. 4. İnkâr forması hər üç şəxsin tək və cəmində -mas şəkilçisi ilə yaranır. *Olar barmaslar*.

“Divan”da müəllif şərt şəklinin –sa² şəkilçisi ilə formalaşdığını göstərir: *Kiçikdə katıqlansa, ulğathu səvnür “Kiçikdən çabalasa, böyüdükdə sevinər”*.

“Divan”da da feil şəkillərindən biri də arzu şəklidir. Müəllif yazır ki, bu şəkil arzu-istəklə yanaşı, həm də olmayan bir hərəkəti olmuş kimi göstərmək mənasını bildirir. Məs.: *Mən səni görükdüm “Mən səni görmək istədim”, Ol manqa təlim gülümsündü “O mənə çox gülməyə göründü”*.

Feilin lazım şəkli müasir dövrdə olduğu kimi “Divan”da –ası, –əsi şəkilçisi ilə formalaşır. *Ol bizgə kələsi boldu “O, bizə gələsi oldu”*. Feili sifətdə isə: *Ol bisgə kəlgü boldu*.

Feil şəkillərindən biri də vacib şəklidir. M.Kaşğarlı “Divan”da vacib şəkildən bəhs açmamışdır. Düşünürük ki, R.Əskərin vacib şəkli adı altında təqdim etdiyi nümunələr feili sifətlərdir: *Bu əvgə kirgü odh ol “Bu evə girmə vaxtıdır”*.

R.Əskər yazır: “Divanü lüğət-it-türk”də gərək sözü ilə işlənən bir misal məzmununa görə vacib şəklinə aid etmək olar: *Tasığ usrumasa, öpmiş gərək “Daşı dişləyə bilməyən, gərək onu öpə, öpməlidir”*. Biz düşünürük ki, burada iki formadan biri verilməlidir: 1. *Gərək onu öpə*. 2. *Onu öpməlidir*. Gərək sözü arzu ətətidir, arzu formasının yaranmasında iştirak edir. Ona görə də fikrimizdə daha dəqiq tərcümə məhz birincidir, həmin nümunə vacib yox, arzu şəkli kimi təqdim edilməlidir.

Feilin təsriflənməyən formaları. Təsriflənən formalar feilin şəkilləri, təsriflənməyən formalar isə məsdər, feili sifət və feili bağlamadır. Dilçilikdə məsdər müxtəlif adlarla adlandırılıb. Kaşğarlı əsərində onu “məsdər” adlandırır və qeyd edir ki, kökündə -ke və -ge olan sözlərə -mak şəkilçisi artırılır. Məsələn: *yay qurmaq, sağmaq, ögmək* və s. Bəzən –sık² şəkilçisi də məsdər şəkilçisi kimi təqdim olunur. Qeyd edək ki, hər iki müəllifin nümunələri məsdər yox, feili sifət səciyyəlidir: *gün toğsuk “gün doğar”, qulsığ ar “qula bənzəyən adam”*.

“Divan”da geniş şəkildə təqdim olunan feil formalarından biri feili sifətdir. M.Kaşğarlı feili sifət şəkilçisi –an² Oğuzlarda, digər türk dillərində –ağan² olduğunu söyləyir. Məsələn: *baran ol –barağan ol “evə gedəndir”*. M.Kaşğarlı –ası, –əsi şəkilçisinin oğuz, qıpçaq, bəçənək, bulğar dillərində, –ğu, –gü, –ku, –kü şəkilçisinin Çigil, Yağma, Toxsi, Arğu, Uyğur dillərində işləndiyini göstərir. “Divan”da feili sifət şəkilçilərindən –daçı² – *gəldəçi ar “Gələn adam”*; –ındı – *kazındı torpaq “qazılmış torpaq”* və s.

Abidədə feili bağlama şəkilçisi –ıp⁴ *kani yazup turuktu “qanı çox axıb, duruldu”*.

Min il bundan əvvəl M.Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk əsərində feilin növ kateqoriyasını verməklə kifayətlənməmiş, yeri gəldikcə onun yaranmasının yolu və vasitələri haqqında təsəvvür yaratmışdır.

Qədim türk dillərinin ilk araşdırıcısı və bu sahədə çox dəyərli əsər yaratmış Kaşğari beş növdən bəhs açır: məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-birgəlik, icbar. Deməli, növ kateqoriyası qədim və müasir türk dillərində ən az deformasiyaya uğrayan kateqoriyalardandır. M.Kaşğarlı bunlardan bəhs edərkən onları “öz müstəqil mənasında olan faillər” adlandırır. Məsələn: *dirildi, azaldı, qurtuldu, yumrulandı* və s. “Lüğət”də məchul növün –ıl², –in² şəkilçiləri ilə formalaşdığı göstərilir: *büküldü, tarıldı “çəkildi”* və s.

Düzəltmə quruluşlu məchul fellər –sık, –suk, şəkilçisi artırmaqla yaranır: *udsuktu “uduldu”, alsıktı “alındı”* və s.

“Divan”da da qayıdış növün –ıl, –in şəkilçiləri ilə meydana çıxdığı məlum olur. *Büküldü (budaq), büründü (adam)* və s. –ıl şəkilçisi ilə formalaşan feil həm məchul, həm də qayıdış növ məzmununu ifadə edə bilər. Məsələn: *örtüldü (qapı) – məchul; (göy üzü buludlandı) – qayıdış*.

Ziyalı gənclərimiz bu zəngin qaynaq sayəsində M.Kaşğarının böyüklüyünü, türkçülük və türkologiya qarşısında misilsiz xidmətlərini öyrənib, türk dili və ədəbiyyatı, türk tarixi və mədəniyyəti, etnoqrafiyası ilə bağlı geniş tədqiqat işləri aparıb, ondan istifadə edəcəklər.

Reference

1. Divanü lüğət-it Turkish translation (translated by Besim Atalay) I volume, Ankara: 1939, 400 p.
2. Divanü lüğət-it Turkish translation (translated by Besim Atalay) II volume, Ankara: 1939, 512 p.
3. Divanü lüğət-it Turkish translation (translated by Besim Atalay) III volume, Ankara: 1941, 425 p.
4. Divanü lüğət-it Turkish translation (translated by Besim Atalay) IV volume, Ankara: 1943, 885 p.
5. Kipchak M. Journey to the world of words. Baku: Baku University Publishing House, 2002, 242 p.
6. Tekin Talat. Karahanlılar period. Turkish poetry. TD, issue 409. January 1986, p. 81-157.
7. Veshilova VF Verbs of introduction in Turkic languages // Research on comparative grammar of Turkic languages. Ch. II. - Moscow, 1962, p. 101-114.
8. Demirchizadeh A. M. Comparable method of linguist of XI century Mahmud Kashkarli Scientist works of SPUA, Baku 1966, № 1, p. 77-102.
9. Vinogradov VV Russian language. Moscow - "Higher School", 1972, 614 p.
10. Jafarov K.H. Lescic-semantic system of Azerbaijan language. Baku "Science" publishment, 1984, 124 p.

Göndərib: 28.11.2021

Qəbul edilib: 16.12.2021